

Nationalekonomen och elefanten i rummet

BENNY CARLSON

är professor i ekonomisk historia vid Ekonomihögskolan, Lunds universitet, och har främst ägnat sig åt social och ekonomisk idéhistoria och idéspridning.
benny.carlson@ekh.lu.se

Veterligen sympatiserade inga svenska nationalekonomer med Hitlers Tredje rike. I denna artikel riktas inte desto mindre uppmärksamhet mot en av de mest framträdande ekonomerna, Gustav Cassel. Detta mot bakgrund av att han under mellankrigstiden, fram till Hitlers maktövertagande 1933, var mycket engagerad i och för Tyskland. Hur hanterade han den tyska genomklappningen? I Cassels memoarer framstår Nazityskland som icke-existerande, som en elefant i rummet. Också i hans många artiklar i Svenska Dagbladet nämns Tyskland sällan och nazismen ytterst sällan, men när nazielefanten väl dyker upp i spalterna blir den brännmärkt med glöd.

I en fascinerande antologi om *De intellektuellas förräderi? Intellektuellt utbyte mellan Sverige och Tredje riket* passerar några svenska nationalekonomer revy: Eli Heckscher, Gunnar Myrdal och Bertil Ohlin. I ett av antologins kapitel konstaterar Birgitta Almgren (2016) att Heckscher förklarat att en tyskvän måste vara antinazist genom att hålla på det tyska kulturarv som nazisterna förstörde. Hon nämner också att makarna Myrdal 1937 inbjöds till Tyskland, eftersom man "[e]fter deras inlägg i svensk befolkningsdebatt hade väntat sig förståelse för den rasbiologiska politiken" (s 109), en förhoppning som kom på skam. Almgren redovisar dessutom en tysk förteckning från 1936 över svenska akademiker som ansågs positiva eller negativa till nazismen. Bland de negativa fanns Heckscher och Myrdal.

Sven Widmalm (2016) ger i sitt kapitel ytterligare information om Myrdalarnas tyskländsresa. Gunnar Myrdal hade under besöket, enligt sin tyska ledsagare, förklarat "att alla hans skickligare kollegor i Tyskland – de flesta judar – hade emigrerat varför han inte längre ville ha någon kontakt med tysk vetenskap" (s 66). Widmalm omtalar även utifrån tyska källor Bertil Ohlins besök i Berlin 1937. Ohlin hade deklarerat att diktatur av tysk modell inte var lämplig i Sverige men "[p]å plats tycktes han vara samarbetsvillig". "Väl hemkommen skrev han emellertid artiklar i *Stockholms-Tidningen* som var påtagligt negativa till det nya Tyskland, inte minst till förtrycket mot oliktankande" (s 66).

Mig veterligt finns inga uppgifter om att någon svensk nationalekonom under mellankrigstiden skulle ha sympatiserat med Hitlers Tredje rike. Till saken hör att några av de ledande i den äldre generationen, David Davidson och Heckscher, var klassiska liberaler med judisk bakgrund och att de ledande i den yngre generationen, Ohlin och Myrdal, var av socialliberalt respektive socialistiskt snitt och angloamerikansorienterade.

En fråga som hänger i luften är emellertid denna: Hur reagerade Gustav Cassel, Sveriges under mellankrigstiden mest internationellt kända nationalekonom, på händelseutvecklingen i Tyskland? Stämmer utsagan från hans sekreterare och levnadstecknare Ingrid Giöbel-Lilja (1948, s 351) att ”han redan från början varit en skarp motståndare till nazismen”?

Cassel hade i yngre dar tillbringat ett par studieår (1898–1900) vid tyska universitet (Carlson 1995, kap 8). Han hade skrivit sitt stora teoriarbete på tyska – *Theoretische Sozialökonomie* (Cassel 1918) – och omtalades ofta som den som skänkt tyskarna ekonomisk teori. Vidare förde han under 1920-talet (liksom Keynes) en outröttlig kamp mot Versaillesfredens skadeståndsanspråk på Tyskland och mot revideringarna av skadeståndet enligt Dawes- och Youngplanerna. Under åren 1925–31 genomförde han också fyra föreläsningsturnéer i Tyskland och möttes ofta av stormande bifall, vilket allt framgår av hans memoarer, *I förnuftets tjänst* (Cassel 1941).

Cassel hade inte heller något judiskt påbrå. Tvärtom. I memoarerna hänvisar han till att professor Herman Lundborg vid Statens institut för rasbiologi i Uppsala i en illustrerad folkupplaga av sitt arbete om den svenska nationens raskaraktär (Lundborg 1927) hade valt just honom som representant för svenskar av ”nordisk typ”. ”Det var mig en stor tillfredsställelse att på detta sätt få min nedärvda samhörighet med de bästa elementen i det svenska folket vetenskapligt fastställt” (Cassel 1941, s 126).

1. Memoarerna

Cassel hade under 1920-talet och början av 1930-talet konfererat med många betydande tyska politiker och tjänstemän, såsom rikskanslern (1925–26) och riksbankschefen (1930–33) Hans Luther, rikskanslern (1930–32) Heinrich Brüning och riksbankschefen (1923–31) Hjalmar Schacht. Från och med 1933 försvinner emellertid Tyskland i stort sett ur synfältet i Cassels memoarer. Kritiken mot den ekonomiska politiken i Frankrike och USA upptar stort utrymme men Tyskland förbigås med tystnad. Namn som Chamberlain, Churchill och Roosevelt förekommer flera gånger men Hitler nämns överhuvudtaget inte.

En av de sista noteringarna om Tyskland gäller ett samtal med den tyska ministern i Stockholm, Frédéric von Rosenberg, i juni 1933. Cassel vädjade till Rosenberg att försöka hindra att Tyskland ställde in sina betalningar till utlandet: ”Jag sade honom också att jag i snart 20 år arbetat för att skapa förtroende för Tyskland och att jag därför vore angelägen att detta förtroende icke finge förstöras” (Cassel 1941, s 356). I samband med Londonkonferensen senare i samma månad stötte Cassel ihop med Schacht (återigen riksbankschef 1933–39) och tog även med honom upp frågan om Tysklands utlandsbetalningar. Därefter blir Tyskland ”elefanten i rummet” i Cassels memoarer. Hans stämmingsläge – som naturligtvis hade med utvecklingen i Tyskland men även i andra delar av världen att göra – framgår av memoarnas slutord, formulerade i början av andra världskriget:

I grus och spillror ligger nu allt jag kämpat för. Vetenskaplig klarhet aktas för intet av en tid som finner sig bättre till rätta med svamlet. Ordets frihet undertryckes och de tekniska medlen att nå lyssnare avskäras eller monopoliseras. Internationella förbindelser hindras och mänskligheten utestänges från gemensam diskussion av sina livsviktiga angelägenheter. Insikten om att mera kan vinnas genom fred och fritt samarbete än genom några former av härskande och slaveri har fördunklats bakom vapnens glans och stridsfrasernas dimbildning. Folkens välstånd ödelägges och de medel till återuppblomstring som kunde finnas i internationell arbetsdelning och byteshushållning föraktas och förtrampas (Cassel 1941, s 456).

2. Artiklarna

Fortsättningsvis ska vi spana efter ”den tyska elefanten” i Cassels ledare och artiklar i *Svenska Dagbladet*. Cassel publicerade sig under de tolv år Tredje riket existerade närmare 400 gånger i denna tidning (Carlson och Jonung 1989). Det allmänna intrycket av artikelskörden är detsamma som i memoarerna. USA, Frankrike och England ägnas åtskilliga artiklar, Tyskland ytterst få och nazismen än färre. Men några gånger 1934 dyker den tyska nazielefanten upp i spalterna.

I en artikel om ”Planhushållning och diktatur” i februari tog Cassel (1934a) upp de, som han såg det, kumulativa processer av statsingripande inom länder och protektionistiska stridsåtgärder mellan länder vilka ledde till en planhushållning som var ganska oberoende av regimernas ideologiska färg: ”Bolsjevism och fascism, nazism och rooseveltpolitik ha dock alla det gemensamt, att de vilja lägga den översta ledningen av samhälls-ekonomi i statens händer och behålla privat företagsamhet endast såsom tjänande och lydiga organ under den översta ledningen. [...] Man skall vara blind, om man icke ser, att en sådan utveckling leder hän mot ekonomisk diktatur”. Att tro att diktaturen skulle hålla sig inom det ekonomiska livets ramar var naivt: ”Diktaturen vill icke gärna veta av några gränser för sin maktfullkomlighet, och det är knappast mera än en tidsfråga, när de ledande diktaturens undertryckande först av kritik och sedan överhuvud av all tanke- och yttrandefrihet, ja av varje andlig självständighet, skall komma att upptagas i länder där man trott sig kunna stanna vid en ekonomisk diktatur”. Cassel ställde sitt hopp till att England med dominions, Holland, Schweiz och Norden skulle kunna spjärna emot diktaturtendenserna.

I maj kommenterade Cassel (1934b) Tysklands betalningsinställelse till utlandet som ”något i den ekonomiska historien oerhört” och i september tog han återigen upp frågan med udden riktad mot Schacht. Han konstaterade att Tysklands betalningsproblem delvis berodde på ”en politik, som gjort Tyskland impopulärt och världen runt föranlett vida kretsar att mer eller mindre systematiskt avhålla sig från köp av tyska varor och från resor i Tyskland” (Cassel 1934d). I augusti tog han upp hoten mot det fria ordet med fokus på utvecklingen i just Tyskland:

Den mest kända försämringen i villkoren för ordets frihet har utan tvivel vållats av omvälvningen i Tyskland. Tidigare voro Tyskland och tyskt språk i utomordentlig grad en förmedlare av fritt internationellt tankeutbyte. Allt som skrevs av betydelse översattes till tyska och många vände sig att direkt begagna tyska språket för internationell diskussion. Tyska pressen var särdeles mångsidig och stod alltid öppen för den, som hade något av värde att säga, oberoende av hans ras eller nationalitet. Nu har Tyskland faktiskt fallit bort såsom kulturellt centrum, och därigenom har uppstått ett hål i de internationella förbindelserna, ett stort tomrum mellan de folk som vant sig att mötas på Tysklands eller tyska språkets botten. Ingen förmår i denna stund överblicka de oerhörda förluster, som vållats och ännu komma att vållas av denna enastående katastrof (Cassel 1934c).

Cassel nämnde i artikeln även ”den kritik, som systemet Hitler ovillkorligen måste väcka hos alla frihetsälskande folk”. Det var en av de ytterst få gånger han nedlät sig till att nämna Hitler vid namn.

Några månader senare återkom Cassel (1934e) till diktaturfrågan. Återigen var budskapet att diktaturens politiska färg, åtminstone på det ekonomiska planet, var av mindre betydelse: ”I nämnda avseende står det ungefär lika illa till i Tyskland som i Förenta staterna och Ryssland.” Men den här gången riktade Cassel bannstrålen mot just Tredje riket genom att attackera unghögern och tyskaktivisten från första världskrigets dagar, Adrian Molin, med anledning av ett föredrag denne hållit i studentföreningen Heimdal i Uppsala. Molin utmärkte sig för övrigt samma år (1934) med en skrift i vilken den svenska unghögern utmålades som föregångare till nazismen.

Cassel uttryckte förvåning över att ”en konservativ svensk skriftställare med anspråk på statsvetenskaplig bildning framträtt med ett förhållande av den tyska nazismen”. Molin hade därigenom blottat inte bara en otroligt bristande samhällsekonomisk insikt utan också ”oförmåga att riktigt uppskatta samhällslivets djupaste och väsentliga värden”. Den tyska nazismen innebar nämligen ett ”förnekande av de värden, vilka åtminstone för svensk uppfattning framstå som grundläggande för hela samhällslivet och omistliga för varje högre kultur: Dessa värden äro kort sagt *rätt* och *frihet*.” Det svenska folket hade sedan urgamla tider skapat ett kulturarv byggt på en stark känsla för rätt och rättssäkerhet och det var för Cassel obegripligt att en svensk ”så fullständigt skulle förneka Sveriges insats för hävdandet av dessa värden, att han vill se oss gå i ledband hos ett tyskt parti, som trampar rätten under fötterna”. Och när Molin hade nedlätit sig till ”en så fruktansvärd osmaklighet som att säga, att Sverige ännu i dag är bundet vid en navelsträng till den tyska kulturen, så får man det intrycket att han förlorat varje känsla för blod och stam och för det svenska folkets värdighet”.

Cassel erkände att han ofta gisslat politiska tendenser i Sverige men den kritiken framfördes ”sannerligen icke för att bereda rum för någon diktatur, vare sig av tysk eller rysk art, utan helt enkelt för att bevara den verkliga

svenska folkfriheten och hävda det svenska rättssamhället”. Återigen: Sverige hade främst en naturlig bundsförvant i kampen mot diktaturtendenserna – England.

3. Slutsatser

Vilka slutsatser kan man dra av denna korta inblick i Cassels memoarer och tidningsskrivelser? Cassel var politiskt konservativ och ekonomiskt liberal. Han var under mellankrigstiden verksam på den internationella arenan som ingen annan svensk ekonom. Hans kontakter, resor, föredrag och publiceringar var till stor del inriktade mot Tyskland (men även mot England och USA). Han kritiserade ofta det krigsskadedstånd som utdömts i Versaillestraktaten och arbetade på att skapa förtroende för Tyskland. Att Hitler lyckades komma till makten och etablera diktatur i Tyskland tycks för Cassel ha inneburit en chock som gjorde att han fortsättningsvis undvek att skriva om Tyskland, som blivit ”ett stort tomrum”, och ytterst sällan nämnde Hitler eller nazismen. Några gånger drog han nazism, fascism, bolsjevism och rooseveltpolitik över en kam, vilket inte var ovanligt på den tiden (se t ex Heckscher 1933 och Bagge 1934) och vilket förekommer även i vår tid. Men några gånger tog han bladet från munnen och brännmärkte den tyska nazielefantens med en glöd som inte lämnar någon tvekan om vad han tyckte.

REFERENSER

- Almgren, B (2016), ”Svenska universitet – mål för nazistisk kulturpolitik”, i Björkman, M, P Lundell och S Widmalm (red), *De intellektuellas förräderi? Intellektuellt utbyte mellan Sverige och Tredje riket*, Arkiv Förlag, Lund.
- Bagge, G (1934), *Svensk konservatism och tidslägets krav – fyra föredrag*, Axling, Södertälje.
- Carlson, B (1995), *De institutionalistiska idéernas spridning – tyska historiska skolan, amerikansk institutionalism och svenska ekonomers utlandsstudier*, SNS Förlag, Stockholm.
- Carlson, B och L Jonung (1989), ”Gustav Cassels artiklar i Svenska Dagbladet – register 1903–1944”, Meddelande från Ekonomisk-historiska institutionen nr 62, Lunds universitet.
- Cassel, G (1918), *Theoretische Sozialökonomie*, C F Winter, Leipzig.
- Cassel, G (1934a), ”Planhushållning och diktatur”, *Svenska Dagbladet*, 25 februari 1934.
- Cassel, G (1934b), ”Tysklands betalningsinställelse”, *Svenska Dagbladet*, 31 maj 1934.
- Cassel, G (1934c), ”Det fria ordet”, *Svenska Dagbladet*, 26 augusti 1934.
- Cassel, G (1934d), ”Tysklands ansvar”, *Svenska Dagbladet*, 5 september 1934.
- Cassel, G (1934e), ”Sverige och diktaturerna”, *Svenska Dagbladet*, 14 november 1934.
- Cassel, G (1941), *I förnufts tjänst*, vol 2, Natur och Kultur, Stockholm.
- Giöbel-Lilja, I (1948), Gustav Cassel: en livsskildring, Natur och Kultur, Stockholm.
- Heckscher, E (1933), ”Diktatur och teknik”, *Dagens Nyheter*, 22 mars 1933.
- Lundborg, H (1927), *Svensk raskunskap*, Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Molin, A (1934), *Ett svenskt perspektiv på den nazistiska idékretsen*, AB Nordiska Bokhandeln, Stockholm.
- Schivelbusch, W (2006), *Three New Deals: Reflections on Roosevelt's America, Mussolini's Italy, and Hitler's Germany, 1933–1939*, Picador, New York.
- Widmalm, S (2016), ”Vetenskap som propaganda – akademiska kontakter mellan Sverige och Tyskland under Tredje riket”, i Björkman, M, P Lundell och S Widmalm (red), *De intellektuellas förräderi? Intellektuellt utbyte mellan Sverige och Tredje riket*, Arkiv Förlag, Lund.